

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М. М. Слюсаревський

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ РОЗРОБЛЕННЯ І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ

Уперше в узагальненому вигляді описано методологічні принципи соціально-психологічного теоретизування: принцип контексту, принцип спадкоємності, принцип “онтологічної скромності”, принцип рефлексивності, принцип економності (чи економічності), принцип збагачення доказової бази теорії, принцип відкритості, принцип операціональної/технологічної перспективи. Поширення цих принципів у науковому дискурсі, на думку автора, може сприяти розробленню нових соціально-психологічних теорій, підвищенню їхньої якості. Обґрунтовано поняття “життєспроможність теорій”. Запропоновано систему критеріїв оцінювання соціально-психологічних теорій з погляду їхньої життєспроможності. Як основні в запропонованій системі розглядаються критерії евристичності, інтерпретаційності, прогностичності, ідеологічності, операціоналізованості та естетичності.

Ключові слова: соціальна психологія, теорія, методологічні принципи теоретизування, життєспроможність теорій, критерії оцінювання теорій.

Проблема. Як відомо, теорія є найрозвинутішою і найдосконалішою формою організації наукового знання [1]. Тож його еволюцію розглядають як послідовну зміну теорій, кожна з яких постає більш точною і більш придатною до застосування, ніж попередні, хоча жодна не може претендувати на вичерпне й остаточне відображення описуваних явищ, жодна не містить абсолютної істини [2, с. 75].

На жаль, соціальна психологія належить до наукових дисциплін з істотно послабленою теоретичною складовою, що зумовлено особливостями її дисциплінарного самовизначення, яке припало на часи, коли у світовому соціогуманітарному мейнстрімі практично неподільно владарювала позитивістська філософія і методологія, причому в найжорсткішому – біхевіористському тлумаченні. Це надовго спричинило зневажливе ставлення переважної більшості соціальних психологів до будь-яких теоретизувань.

Погляди на роль теорії в соціальній психології та суміжних з нею науках почали було докорінно змінюватись у 1960–1970-х роках. На хвилі боротьби з позитивізмом і притаманним йому “голим емпіризмом”, соціологи, а затим і соціальні психологи та представники інших соціогуманітарних дисциплін у ті роки виявляли дедалі більший

інтерес до теоретичного знання, що вилився в бурхливі теоретичні дискусії. “Будь-якій людині, знайомій з історією ідей, зрозуміло, що справжній прогрес відбувається на основі теоретичної конфронтації, а факти і методи відіграють відносно меншу роль”, – у полемічному запалі заявляв С. Московічі, розпочинаючи разом з іншими західноєвропейськими соціальними психологами так званий антиамериканський, а за своєю сутністю антипозитивістський, бунт [3, с. 225]. Він тоді закликав ні більше ні менше, як створити *систему теоретичних досліджень* [там само, с. 218]. Нині, з відстані років, очевидно, що таку систему створити не вдалося та й навряд чи вона була можлива, але західні соціальні психологи справді запропонували немало теорій (теорія каузальної атрибуції, теорія справедливості, соціальний конструкціонізм К. Дж. Джерджена, теорія дискурсу та інші теоретико-методологічні напрацювання Р. Харре, а також низка теорій самого Московічі), які здобули визнання як у соціальній психології, так і в психології загалом. Проте на рубежі ХХ–ХХІ століть цей, за визначенням соціологів Дж. Александера та А. Ріда, зсув угору (тобто в напрямі теорії) змінився на симптоматику зсуву вниз (повернення до емпірії) [4, с. 8]. Настрої атеоретизму швидко поширилися і в пострадянській психології. Уже в 1990-х роках деякі російські філософи та психологи під час дискусій про співвідношення природничо-наукової і гуманітарної парадигм стали розглядати психологічні теорії як рудимент, а саме теоретичне знання без достатніх на те підстав пов'язувати з маркером природничо-наукового [див. 5, с. 232]. Праці доволі відомих російських і західних авторів рясніють мусуваннями теми спекулятивності будь-якої теорії, вправами на кшталт доведення оповідності психологічних теорій (психологічна теорія як story), несумісності теоретичного узагальнення з пізнанням унікальності людини тощо [див. 6, с. 52, 62].

Однак не треба бути великим футурологом, щоб передбачити: цей зсув униз раніше чи пізніше закінчиться – як і півстоліття тому, наукова “мода” зрештою зміниться. Отже, чим швидше і чим повнішою мірою осягнуть українські соціальні психологи потребу випереджувального розвитку теоретичного знання, тим кращі перспективи матиме вітчизняна соціальна психологія.

Зробити посильний внесок в осягнення та задоволення цієї потреби й покликана наша стаття. Її *мету* вбачаємо в ознайомленні колег із розробленими нами методологічними принципами, запровадження котрих, на нашу думку, може сприяти інтенсифікації соціально-психологічного теоретизування, підвищенню його якості, а також у тому, щоб запропонувати критерії оцінювання існуючих теорій і тих, на появу яких ми сподіваємося.

Почнемо з методологічних принципів. Маємо на увазі не принципи на кшталт тих, якими колись так пишалася радянська психологія (принцип детермінізму, принцип відображення, принцип діяльності, принцип єдності свідомості і діяльності та ін.) і які тепер часом піддаються нищівній критиці [див. 7, с. 114]. Ті принципи задавали скоріше певний спосіб пояснення психічного, ніж його пізнання, тобто мали більше онтологічний, ніж гносеологічний сенс. Натомість ми пропонуємо принципи, що стосуються суто процесу розроблення теорій. За формальними ознаками вони належать до сфери так званої *нормативної методології* [5, с. 25]. Проте нам менш за все хотілось би, щоб ці принципи сприймалися як обов'язкові до виконання вимоги. Добре пам'ятаємо слова Е. Г. Юдіна про марність намагань проводити методологічні реформи зверху. На його думку, наукове пізнання залишається дивовижно індиферентним до нав'язуваної йому іззовні методологічної допомоги; вона може в кращому разі виступати каталізатором внутрішніх процесів, які визрівають у самій науці, певною мірою інтенсифікувати, але не підмінювати її самосвідомість [8, с. 122]. Тож саме в плані каталізації процесу творення нових теорій, котрих сьогодні гостро не вистачає соціальної психології, ми й розглядаємо пропоновані принципи, що викладені нижче.

Принцип контексту. Під ним розуміємо врахування родових зв'язків предмета теоретизування, зокрема експлікованих іншими мовами психологічної науки (іншою термінологією). Цей принцип покликаний убезпечувати розробників нових теорій від побудови останніх, так би мовити, у теоретичному вакуумі, що, на жаль, вельми характерно для соціальної психології. Розроблення нової теорії має супроводжуватися – і в цьому суть принципу контексту – визначенням її місця в предметному полі того напрямку соціально-психологічної науки, якого розроблювана теорія стосується. Тільки таким чином вдасться створити передумови для поступової розбудови знизу, тобто спільними зусиллями багатьох соціальних психологів, розвинутої системи соціально-психологічного знання, котру, як сьогодні зрозуміло практично всім, неможливо створити зверху.

Принцип спадкоємності. Його можна розглядати почасти як доповнення, почасти як важливу передумову реалізації попереднього принципу – принципу контексту. Докладно принцип спадкоємності розкрито В. М. Аллахвердовим зі співавторами [9]. Вони розрізняють два види спадкоємності – конвергентну і дивергентну. Конвергентна має місце тоді, коли нова теорія розробляється на основі існуючої, по суті, як її складова чи “дочірнє утворення” [10]. У цьому разі дотримання спадкоємності відбувається автоматично і спеціального обговорення не потребує. Інша річ – дивергентна спадкоємність. Потреба в ній виникає, коли нова теорія постає на противагу існуючій загалом у тому ж самому предметному полі науки, хоч і може його

розширювати, видозмінювати. У такій методологічній ситуації нова теорія має не ігнорувати стару (що часто трапляється у психологічній науці і призводить до перебільшених уявлень про неспівмірність психологічних теорій¹), а підійматися на вищий рівень узагальнення, розглядаючи її як свій окремих випадок.

Принцип “онтологічної скромності”. На нашу думку, ця, безперечно, метафорична назва² дає змогу поєднати в одному принципі низку змістовно близьких методологічних вимог до соціально-психологічних теорій, що їх різні автори висловлюють у термінах релевантності, адекватності, “обмеження теорією своєї центральної царини” тощо [5, с. 123; 12; 13]. “Від психологів, з нашого погляду, вимагається чітке розуміння того, що універсальні концепції розробити сьогодні навряд чи вдасться, – наголошує В. О. Мазилів. – Тому, створюючи нову теорію, варто пам’ятати про те, що вона повинна мати свою сферу застосування, “зону адекватності” [13, с. 216]. Із цим слід повністю погодитись, оскільки історія психологічної науки і соціальної психології зокрема переповнена прикладами абсолютизації описуваних феноменів, тих чи тих їхніх сторін, надмірною генералізацією окремих понять і категорій, “розтягуванням” їх [14, с. 180] якщо не на всю психологічну реальність, то на таку її частину, яку вочевидь не під силу охопити пізнавальними засобами конкретної теорії. Надмірна генералізація категорій, що окреслює центральну царину певної теорії, не лише збіднює уявлення про соціально-психологічну реальність, а й виявляється контрпродуктивною для самої теорії, раніше чи пізніше спричинюється до її виродження. Адже, згідно з афористично точною тезою Л. С. Виготського, коли “обсяг поняття росте і тяжіє до безконечності, то за відомим логічним законом зміст його так само стрімко падає до нуля” [15, с. 308].

Принцип рефлексивності. По-перше, йдеться про рефлексію вченим власної суб’єктивності як умову об’єктивності наукового пізнання, просування в напрямку “раціонально обґрунтованої істини” [16, с. 20]. По-друге, принцип рефлексивності передбачає мисленнєве утримання впродовж усього процесу розроблення чи, радше, творення теорії її *логічної будови*, що має втілюватися в певній *структурі*. Потребу такого утримання не слід сприймати просто як заклик викладати соціально-психологічні теорії чіткіше, що, до речі, теж було

---

¹ Насправді цю “неспівмірність” за певних теоретичних зусиль вдасться усунути. Так, В. М. Аллахвердов вивів єдиний закон Фрейда – Фестінгера, що поєднує витіснення суперечностей (за Фрейдом) із неусвідомлюваним згладжуванням когнітивного дисонансу (за Фестінгером) [9, с. 178].

² Назву принципу запозичено в А. В. Лубського, однак він тлумачить цю метафору дещо інакше [11].

б не зайвим. Вони, як і переважна більшість соціогуманітарних теорій, викладаються, як правило, в довільній і вельми аморфній формі [див. 14, с. 178]. Ми свідомі того, що перевчити гуманітаріїв писати тексти інакше – марна справа. Однак важливо, щоб текстова форма теоретизування бодай імпліцитно містила мінімально необхідні структурні елементи теорії, що піддаються розпізнаванню. При цьому, гадаємо, не обов'язково орієнтуватися на занадто складні структури, розроблені для аналізу теорій, котрі переросли в парадигми, наукові школи, у так звані дослідницькі програми, теоретичні напрями, глобальні психологічні ідеології тощо [10; 14; 17]. Достатньо усвідомлювати, що теорія має складатися з певного “твердого ядра”, яке охоплює кількісно невелику сукупність вихідних понять і тверджень, із яких випливає розгалужена система похідних тверджень (висновків, умовиводів, гіпотез, визначень тощо) [1].

Принцип економності, чи економічності. На відміну від викладених вище, цей принцип можна вважати таким, що належить до загальноновизнаних у методології соціальної психології, принаймні в західній. Р. Сієрс визначає економічність теорії як “її здатність підпорядковувати багато спостережуваних відношень єдиному систематичному принципу” [18, р. 466]. В інших джерелах у значенні такого “систематичного принципу” послуговуються термінами “єдине об'єднавче начало”, “узагальнювальна ідея” тощо [1].

Принцип збагачення доказової бази теорії. У традиційному науковому дискурсі поняття збагачення доказової бази, мабуть, не мало б особливого сенсу, оскільки відповідно до класичних уявлень (їх часом трактують нині як “міфологію науки” [14, с. 162]) наукові теорії завжди виводяться із твердих (достовірних) емпіричних фактів і залишаються не більше як гіпотезами, доки не витримають перевірку експериментом. Спираючись на ці уявлення, треба було б виокремлювати принцип не збагачення доказової бази теорії, а верифікації гіпотез або, за К. Поппером, їх фальсифікації [19; 20]. Однак постмодерністський дискурс різко змінив ситуацію: риторику верифікації та фальсифікації в соціогуманітарних науках почала витіснявати “риторика генерування теорії” [21, с. 97], найбільш відомим репрезентантом якої стала методологія “обґрунтованої (чи заземленої, корінної тощо) теорії” [21–23]. Тим, хто давно працює у сфері науки, очевидно, що хоч як би радикально не маніфестувала ця методологія свою новизну, вона лише легітимізує та вибудовує в струнку систему способи пізнання, якими завжди послуговувалися вчені. Здійснивши логічну реконструкцію реального процесу наукового пізнання, І. Лакатос дійшов висновку, що він у кожному разі розпочинається з руху від деякого “наївного здогаду” (правильного щодо вельми простих випадків) до досить складної формули, котра охоплює великий спектр об'єктів. Така формула вибудовується не

індуктивним і не однобічно дедуктивним шляхом, а в процесі конструктивного збагачення змісту теорії [17].

Отже, “наївних здогадів” даремно соромитися. “... Окрема історія з людського життя чи експеримент, проведений на занадто малій вибірці, не можуть слугувати підставою для констатації психологічних закономірностей, але підставами для формулювання дослідницького завдання або для висунення гіпотези вони цілком можуть бути. Тим часом включати такого типу матеріали, скажімо, в дисертації зазвичай побоюються. Напевно, такі побоювання безпідставні – якщо ясно сказано, у якій функції використовуються такі матеріали, і якщо наукові роботи оцінюються компетентно” [24, с. 6]. Випускаючи “наївний здогад”, маскуючи його, розробник теорії ризикує втратити щось істотне в логіці її обґрунтування. Але не можна й обмежуватися цим здогадом, міркування, що з нього випливають, потрібно підперти новим фактажем. Іншого шляху немає, оскільки соціально-психологічні теорії зазвичай належать до недедуктивних, “істинність тверджень яких доводять за допомогою фактів” [1, с. 633]. Ці факти можна нагромаджувати шляхом як верифікації/фальсифікації гіпотез, так і генерування теорії. Але не тільки. У межах гуманітарної парадигми для збагачення доказової бази теорії можуть придатися й факти із психотерапевтичної практики соціального психолога, й ілюстрації з художньої літератури, і навіть відповідно опрацьована офіційна статистика. Треба лише, щоб залучуваних фактів було достатньо і вони були достатньо переконливими.

Принцип відкритості. На цьому аспекті наукових теорій акцентує увагу Т. Кун. Славетні класичні праці (Арістотеля, Птолемея, Ньютона, Лавуазьє та багатьох інших), наголошує він, “були достатньо відкритими, щоб нові покоління вчених могли в їхніх межах віднайти для себе невирішені проблеми будь-якого різновиду” [25, с. 34]. Універсальним прикладом відкритості може слугувати періодична система елементів Д. І. Менделєєва. Отож, якщо соціальний психолог дбає про майбутнє розроблюваної теорії, її структура не має бути занадто жорсткою, такою, що не допускає розвитку, побудови. Добре також, якщо нова соціально-психологічна теорія буде своєрідним “запрошенням до діалогу”, комунікативною пропозицією, перекидатиме – бодай і в полемічному плані – змістові й термінологічні “містки” до інших, суміжних, теорій, шукаючи в них передусім схожості, а вже потім – відмінності. Ці властивості наукової теорії вкладаються в уведені В. О. Мазилімовим поняття *комунікативної методології* [26].

Принцип операціональної/технологічної перспективи. Якою б оригінальною і глибокою не видавалися авторові та його найближчому оточенню розроблена теорія, її появу зрештою виправдовує чи не виправдовує можливість реалізації положень цієї теорії в подальших наукових дослідженнях і в суспільній практиці, зокрема в практиці

психологічного консультування. Перспективу наукового та практичного застосування теорії пов'язують, як правило, з *операціоналізацією* її понять і положень [10; 14, с. 156–157], під якою розуміють надання теоретичним смислам емпіричних значень, котрі в принципі піддаються спостереженню (у більш жорсткому варіанті – вимірюванню) і з котрими, відповідно, може “працювати” дослідник або практик. Зрозуміло, операціоналізація вимагає від автора теорії спеціальних зусиль, на які в нього не завжди є час і до яких він не завжди готовий. Крім того, буває, що соціально-психологічна теорія “забігає наперед” [5, с. 50], стосується явища, до котрого поки взагалі невідомо з яким інструментарієм підступитися. Через те було б не виправданою крайністю домагатися, щоб кожне соціально-психологічне теоретизування завершувалось операційними визначеннями. Але водночас бажано, щоб автор теорії вказав хоча б гіпотетичні способи чи напрями наближення до операціоналізації, бо інакше доля теорії цілком залежатиме від примх соціальної затребуваності, а вони у свою чергу – від рівня компетентності ймовірного користувача, на який особливо покладатися не випадає.

Напевне, не всі з наведених вище принципів можна розглядати як специфічні саме для соціально-психологічного теоретизування. Але ми й не прагнули, щоб усі вони конче відбивали цю специфіку як таку. Натомість, виокремлюючи той чи той принцип, виходили з наявного стану теоретичного знання в соціальній психології і заснованого на його аналізі розуміння завдань та перспектив не лише примноження теоретичних надбань вітчизняних соціальних психологів, а й підвищення їх якості, наукового та практично-перетворювального потенціалу.

Наступний крок у цьому напрямку вбачаємо в тому, щоб запропонувати певні критерії оцінювання соціально-психологічних теорій – як тих, що вже є, так і тих, на які очікуємо і процес напрацювання яких хотіли б стимулювати. Почасти такі критерії можна взяти з наукознавчих джерел і праць, присвячених проблемам методології психологічної науки, зокрема соціальної психології [5; 12; 27–29]. Однак можливості прямих запозичень у нашому випадку вельми обмежені, адже критерії, на котрі натрапляємо у згаданих джерелах, або ж надміру універсальні (призначені для оцінювання різних видів наукового знання, а не лише теорій), або ж, навпаки, занадто спеціалізовані (передбачають оцінювання, приміром, лише таких найбільших “блоків” теоретичного знання, як біхевіоризм і когнітивізм, пояснювальна і розуміюча психологія тощо). До того ж автори праць із методологічних проблем психології зазвичай тяжіють до порівняння теорій за змістовими ознаками [12, с. 39–41; 29, с. 13–14]. Ми ж маємо на меті виробити критерії оцінювання соціально-психологічних теорій безвідносно до їх предметного змісту, а також незалежно від того, в якій парадигмі і коли та чи та теорія була розроблена.

Чи можлива така система надпарадигмальних і позачасових критеріїв? На це запитання відповімо словами Т. В. Корнілової: так, бо здорового глузду поки ще ніхто не відміняв [30, с. 120].

Підхід, що передбачає опис різних фрагментів знання безвідносно до предметного змісту, широко використовує наукознавство, яке виробило для цього спеціальну мову так званих метапредметних термінів [27], але він, зрозуміло, потребує адаптації до цілей оцінювання саме соціально-психологічних і саме теорій. На нашу думку, підставою для формулювання критеріїв їх оцінювання може слугувати *життєспроможність теорії*. Це поняття час від часу трапляється в методологічній літературі, ним послуговується, скажімо, А. В. Юревич [14, с. 181], але, наскільки нам відомо, ніколи не піддавалося концептуалізації. Тому зауважимо, що життєспроможність теорії ми розуміємо не як її консервацію в незмінному вигляді, а як здатність до розвитку, експансії і в перспективі – до діалектичного заперечення, адже, згідно з К. Поппером, функція теорій полягає в тому, щоб, акцентувавши низку важливих гносеологічних проблем, згодом бути спростованими і заміненими новими, більш досконаліми теоріями [див. там само, с. 266]. Поняття життєспроможності, з нашого погляду, є інтегральною характеристикою наукового і практично-перетворювального потенціалу соціально-психологічної теорії, а також її самодостатності, що є особливо значущим, зважаючи на потребу становлення вітчизняної соціальної психології як науки з потенціалом “самодостатнього розвитку” [31, с. 43]. При цьому самодостатність теорії потрібно тлумачити не в сенсі штучної ізоляції від теорій, котрі вона має за попередниць, а в тому розумінні, що на її основі науковці та/або практики дістають змогу розгортати власну діяльність, не апелюючи до теорій-попередниць.

Пропоновані нами критерії оцінювання соціально-психологічних теорій можна вести в систему, яку описано нижче. Її утворюють три критеріальні групи, а саме: первинні критерії (тобто ті, оцінки за якими уможливають подальше оцінювання теорії в аспекті власне життєспроможності), основні та допоміжні критерії.

Система критеріїв оцінювання соціально-психологічних теорій

Первинні критерії

Критерій ідентифікації. Текст, у якому описано теорію, не має зводитися до емпіричних узагальнень [10], але, з другого боку, не повинен бути й вільними інтелектуальними вправами “на тему”, що не містять аналізу фактів та їх узагальнення. Теорія має піддаватися розпізнаванню бодай за мінімальними ознаками – як система взаємопов’язаних тверджень стосовно якогось феномена чи групи

феноменів [див. 14, с. 143], що дає цілісне і систематизоване уявлення про їх сутнісні характеристики та притаманні їм закономірності [1].

Критерій обґрунтованості. Поняття обґрунтованості ми розглядаємо як пов'язане з поняттям достовірності теорії, але в певному сенсі ширше і менш забов'язуюче. Достовірність можна було мати за невідмінний, “твердий” критерій не лише оцінювання, а й первинного розпізнавання теорій, коли ними визнавалися лише ті, що пройшли перевірку за допомогою строго визначених процедур верифікації/фальсифікації. Однак загострення потреби у випереджувальному розвитку теоретичного знання та постмодерністські уявлення про множинність істини, і отже про лише відносну достовірність будь-якої теорії, суттєво змінили ситуацію. Так, П. Феєрабанд висунув принцип проліферації (розмноження) теорій, що узаконює створення нових теорій, які суперечать уже існуючим і загально-визнаним з метою їх критики ще до зіткнення з контрприкладом [32]. Тож тепер навряд чи когось шокують заяви про те, що “відсутність “емпіричних підтверджень” не є заборонаю на введення нового поняття і тим паче на розроблення нової теорії” [33].

Усе це дає підстави говорити не стільки про достовірність теорії, особливо нової, скільки про її обґрунтованість. Але ретельно обґрунтованою вона має бути обов'язково, позаяк не слід забувати крилатого вислову А. Маслоу про те, що наука – єдиний спосіб змусити нас проковтнути невгодну істину [34, с. 18]. Вихідні твердження теорії зазвичай обґрунтовують посиланнями на положення інших теорій, що вважаються достовірними (мають аксіоматичний статус), логічними доведеннями тощо. Головним же способом обґрунтування соціально-психологічних теорій, які, нагадаємо, зазвичай належать до типу недедуктивних, залишається аргументація фактами – бодай і не здобутими самим автором чи колективом, де він працює, шляхом спеціальної (дослідної) перевірки, але принаймні такими, що не викликають відвертого сумніву.

Критерій рівня теорії. За усталеними уявленнями кожна соціально-психологічну теорію можна віднести до теорій нижнього, середнього чи верхнього рівня. Природно, що вищий рівень теорії, то ширшу царину предметного поля науки вона охоплює. З огляду на це рівневий критерій дає змогу оцінити в першому наближенні наукову та практичну значущість теорії. Але, наполягаємо, тільки в першому наближенні, адже саме по собі віднесення теорії до будь-якого рівня ще нічого не говорить про її якість і відповідно про життєспроможність. Через те така первинна, рівнева, оцінка теорії потребує конкретизації за допомогою більш локальних якісних критеріїв, які ми називаємо основними. На нашу думку, саме вони характеризують потенціал життєспроможності та самодостатності теорії.

Основні критерії

Критерій евристичності. Оцінювання соціально-психологічної теорії за критерієм евристичності передбачає встановлення її здатності породжувати так звані задачі-головоломки (вони, за Т. Куном, приваблюють учених, оскільки дають їм змогу продемонструвати свій талант і дослідницьку майстерність [25, с. 65]), бути опертям для наукового пошуку, спрямованого на виявлення невідомих раніше властивостей і закономірностей тих чи тих процесів і явищ, а також/або орієнтиром для соціального втручання в ці явища та процеси, напрацювання нових рішень і підходів у сфері практичної діяльності, психологічного консультування, психотерапевтичної роботи тощо. При цьому, встановлюючи ступінь евристичності теорії, належить розрізнити *негативні і позитивні евристики* [5, с. 57]. Перші мають швидше оборонний характер, захищають від руйнування тверде ядро теорії, тоді як другі є наступальними – спонукають до її розвитку, вдосконалення і втілення в життя постульованих нею положень. Природно, цінність якої б не було теорії визначають передусім позитивні евристики.

Критерій інтерпретаційності. Під інтерпретаційністю тут маються на увазі пояснювальні можливості соціально-психологічних теорій, які істотною, а подеколи й вирішальною мірою впливають на їхню долю. Трапляються навіть твердження, що “теорії гуманітарного профілю є суто інтерпретаторськими: вони надають сенсу вже відомим фактам, але нічого не говорять про невідомі” [35, с. 24]. Це, звичайно, не так. Є скільки завгодно прикладів, коли соціогуманітарні теорії відкривали не лише нові факти, а й закономірності розвитку людства, зміни цивілізації тощо. Проте й пояснювальні, інтерпретаційні можливості цих теорій мають величезне наукове та практичне значення. Інтерпретації, які дає соціогуманітарна, зокрема соціально-психологічна, теорія тим явищам, що становлять її предмет, важливі не тільки для вчених, а й, можливо насамперед, для широкого суспільного загалу. Вони допомагають людям зрозуміти навколишній соціальний світ і самих себе, наповнити життя ціннісним сенсом. Тож і не дивно, що соціогуманітарні теорії часом отримували суспільний резонанс іще до визнання в науковому середовищі або й усупереч їх невизнанню, як було, приміром, з теоріями Г. Лебона, З. Фройда, К. Г. Юнга. З огляду на це критерій інтерпретаційності, безперечно, належить до основних і виконує самостійну роль у процесі оцінювання соціально-психологічних теорій.

Критерій прогностичності. Науковим теоріям прогностичність має бути притаманна, так би мовити, за визначенням. Більшість авторів, які розглядають психологічні й зокрема соціально-психологічні теорії, або вводять ознаку прогностичності в саму дефініцію теорії

[див. 14, с. 143], або ж виокремлюють її як обов'язковий атрибут чи критерій “хорошої теорії” [12, с. 38]. Нерідко, правда, прогностичність тлумачать завузько – лише як здатність теорії передбачувати результати здійснених на її основі емпіричних, передусім експериментальних, досліджень. Тому С. Московічі ще на початку 1970-х років ратував за “більшу незалежність прогностичної функції теорії” [3, с. 226]. За такого, ширшого, розуміння прогностичності соціально-психологічні теорії правомірно оцінювати також із погляду можливостей їх використання для цілей *соціального прогнозування*.

Критерій ідеологічності. На його виокремлення наштовхує позиція соціального конструкціонізму, згідно з якою головним критерієм оцінювання соціально-психологічних теорій слугує не ступінь їхньої відповідності справжньому світові, а їхня соціальна інтелегібельність і здатність генерувати нові поведінкові феномени [36, с. 175]. Не поділяючи категоричності такої позиції, що, до речі, відмітає прогностичну функцію теорій, слід, однак, визнати її певну слушність. За К. Дж. Джердженом, соціально-психологічна теорія покликана каталізувати в суспільстві соціальну сприйнятливість і чутливість, надавати людям концептуальні та методичні засоби поглиблення їхніх суджень, постачати інформацію про доцільні в певних умовах поведінкові акти [37, с. 44–45]. Неважко помітити, що такого роду уявлення про результати соціально-психологічного теоретизування цілком укладаються в поняття *ідеології*, яку Н. Луман тлумачив як “практично скеровуюче знання”, своєрідне “серединне утворення” між наукою і практикою [38, с. 199]. Критерій ідеологічності соціально-психологічних теорій відповідає також вітчизняному концептові включення психології в більш загальну сферу “ідеологічних композицій”, висунутому В. А. Роменцем [39, с. 826].

Критерій операціоналізованості. За ним соціально-психологічна теорія підлягає оцінюванню в континуумі від окресленої в найзагальніших рисах перспективи операціоналізації її понять і положень до наявності операційних визначень як таких. При цьому теорії середнього рівня, а також верхнього (якщо такі будуть), за відсутності очевидних ознак операціоналізації доцільно оцінювати з погляду пропозицій (гіпотез), які можуть бути покладені в основу теорій нижнього рівня і відповідно на цьому рівні операціоналізовані. Та хоч як би там було, операціоналізація чи хоча б її перспектива виступає важливою умовою продуктивності соціально-психологічної теорії, що вимірюється за критеріями евристичності, прогностичності і, з певними застереженнями, ідеологічності.

Критерій естетичності. Порівняно з іншими критеріями його визначити найважче, хоча кожному вченому, думається, загалом зрозуміло, що він означає. Попри те, що естетичні чинники, здавалось би, не мають безпосереднього стосунку ні до змістових, ні до

формальних характеристик наукової теорії, популярність її в середовищі науковців і, отже, життєспроможність істотно від них залежать. Через те в наукознавстві сьогодні цілком серйозно обговорюють естетичні засади методології науки [40, с. 53-55]. Навіть такий незаперечний авторитет у галузі точних наук, як А. Ейнштейн, котрого не запідозриш у гуманітарних слабкостях, надавав оцінюванню наукових теорій за критерієм естетичності великого значення, тлумачачи її як витонченість, красу та гармонійність теорії [див. 5, с. 65].

Допоміжні критерії

Критерій актуальності. Ми усвідомлюємо всю “єретичність” віднесення найбільш офіційно пошановуваного критерію актуальності до групи допоміжних, але вважаємо його саме таким. Актуальність як відповідність наукового знання злободенним суспільним запитам – явище минуше і з погляду життєспроможності теорії не визначальне, оскільки котрась із них, яка видається неактуальною сьогодні, цілком може виявитися гостро затребуваною якщо не в найближчому, то віддаленішому майбутньому. Таке неодноразово траплялося в історії науки. Тому в аспекті актуальності соціально-психологічні теорії треба оцінювати розумною мірою.

Критерій новизни. Новизна теорії, подібно до її актуальності, теж є ознакою хоч і вельми привабливою, але нестійкою та “примхливою”, а головне – несамодостатньою. За С. Московічі, нова теорія виправдана лише тоді, коли допомагає виявити невідомі раніше факти чи відношення між ними; через те, відповідно, стару теорію не годиться відкидати, доки нова не доведе своєї більшої продуктивності [28, с. 234-235]. Отже, оцінюючи певний теоретичний підхід, його новизну, звісно, варто враховувати, але не підмінювати нею основних критеріїв і не отожднювати цю новизну із оригінальним чи таким, що претендує на оригінальність, описом відомих явищ.

Критерій структурності. Ідеться не стільки про зовнішню (текстову) структурованість теорії, скільки про її внутрішню структурність. Це питання не потребує дальшого уточнення, оскільки воно було достатньо висвітлене під час обґрунтування принципу рефлексивності як однієї із засад соціально-психологічного теоретизування (див. вище). Критерій структурності допоможе оцінити соціально-психологічну теорію як під кутом зору її продуктивності, тобто евристичності, прогностичності тощо (тут формальним показником може слугувати, наприклад, співвідношення вихідних і похідних тверджень теорії), так і з погляду її естетичних властивостей (більш структурна теорія за інших однакових умов справляє приємніше естетичне враження).

Критерій несуперечливості. Мається на увазі формально-логічна узгодженість положень теорії. На тлі інших цей критерій може

видатися якимось примітивним, дріб'язковим і навіть таким, що зачіпає самолюбство вченого (мовляв, ставлять під сумнів мою здатність мислити логічно!). Проте досвід аналізу наукових текстів засвідчує, що формально-логічні суперечності трапляються в соціо-гуманітарних теоретизуваннях не так уже й рідко. Тому критерій несуперечливості потрібен оцінювачу теорії, щоб очистити від такого роду нашарувань розгляд її евристичності. Іншими словами, щоб розібратися, де продуктивні запитання (головоломки), які вона породжує, а де ті, до котрих спричинюються тривіальні непорозуміння, банальна плутанина в судженнях автора.

Слід підкреслити, що, напевно, немає і, мабуть, не буде в соціальній психології теорій, які могли б отримати найвищі оцінки за всіма виокремленими критеріями. Та це й непотрібно, адже різні теорії мають різне призначення, адресуються різним споживачам чи найменш характеризуються різним авторським розумінням покладеної на них місії. Проте водночас уважаємо за правомірне стверджувати, що реально чи потенційно життєспроможною є/буде найбільшою мірою та соціально-психологічна теорія, котру можна позитивно оцінити за якомога більшою кількістю критеріїв.

Висновки

Виходячи з наявного стану теоретичного знання в соціальній психології, завдань та перспектив його поліпшення, можна виокремити методологічні принципи, спрямовані на вдосконалення процесу розроблення соціально-психологічних теорій. До таких принципів правомірно віднести: принцип контексту, принцип спадкоємності, принцип "онтологічної скромності", принцип рефлексивності, принцип економності (чи економічності), принцип збагачення доказової бази теорії, принцип відкритості та принцип операціональної/технологічної перспективи.

Інтегральною характеристикою наукового і практично-перетворювального потенціалу соціально-психологічної теорії та її самодостатності може слугувати поняття "життєспроможність теорії". Це поняття відображає здатність теорії до розвитку, експансії і в перспективі – до діалектичного заперечення (поставання на її місці нової, більш досконалої теорії).

Оцінювання соціально-психологічних теорій з погляду їхньої життєспроможності доцільно здійснювати за системою критеріїв, яку складають три критеріальні групи: а) первинні критерії (ідентифікації, обґрунтованості, рівня теорії), б) основні критерії (евристичності, інтерпретаційності, прогностичності, ідеологічності, операціоналізованості, естетичності), в) допоміжні критерії (актуальності, новизни, структурності, несуперечливості).

Не варто вимагати від соціально-психологічних теорій, щоб кожна з них повною мірою відповідала всім запропонованим критеріям, проте, оцінюючи ту чи іншу теорію, слід виходити з того, що ступінь її життєспроможності визначається можливістю позитивного оцінювання цієї теорії за якомога більшою кількістю критеріїв, передусім тих, які віднесено до групи основних.

Література

1. *Йолон П.* Теорія / П. Йолон // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 633–634.
2. *Марцинковская Т. Д.* К вопросу о прогрессе современной психологии / Т. Д. Марцинковская // Прогресс психологии: Критерии и признаки / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 63–76.
3. *Московичи С.* Общество и теория в социальной психологии / С. Московичи // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 208–228.
4. *Александр Дж.* Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии / Дж. Александр, А. Рид // Социс. – 2011. – № 8. – С. 3–17.
5. *Корнилова Т. В.* Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2007. – 320 с. – (Серия “Учебное пособие”).
6. *Гусельцева М. С.* Постмодернистские перспективы развития психологии / М. С. Гусельцева // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 45–73.
7. *Зинченко В. П.* Преходящие и вечные проблемы психологии / В. П. Зинченко // Методология психологии : труды Ярославского методол. семинара. – Ярославль, 2003. – С. 98–134.
8. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 391 с.
9. *Аллахвердов В. М.* Принцип преемственности, или как возможны научные открытия / В. М. Аллахвердов, А. С. Кармин, Ю. М. Шилков / Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 167–180.
10. *Стёпин В. С.* Теоретическое знание / В. С. Стёпин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
11. *Лубский А. В.* Неоклассическая модель исторического исследования в культурно-эпистемологическом контексте начала XXI века / А. В. Лубский // Общественные науки и современность. – 2009. – № 3. – С. 158–168.
12. *Андреева Г. М.* Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы : учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 288 с.
13. *Мазилев В. А.* Научная психология: тернистый путь к интеграции / В. А. Мазилев // Методология истории : труды Ярославского методол. семинара. – Ярославль, 2003. – Т. 1. – С. 205–237.

14. *Юревич А. В.* Психология и методология / А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 312 с. – (Методология, теория и история психологии).
15. *Выготский Л. С.* Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование // Л. С. Выготский. Собрание сочинений в 6-ти томах / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 291–436.
16. *Балл Г. А.* Нормативный профессиональный идеал ученого / Г. А. Балл // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 3. – С. 17–26.
17. *Лакатос И.* История науки и ее рациональные реконструкции / Имре Лакатос // Структура научной революции : [пер. с англ.] / Томас Кун ; [сост. В. Ю. Кузнецов]. – М. : АСТ, 2003. – С. 455–524.
18. *Sears R.* Social behavior and personality development / Robert R. Sears // Toward a general theory of action / Parsons T., Shils E. (eds). – Cambridge : Harvard University Press, 1962. – 506 p.
19. *Поппер К.* Объективное знание. Эволюционный поход / Карл Поппер. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 384 с.
20. *Поппер К.* Логика и рост научного знания / Карл Поппер. – М. : Прогресс, 1983. – 605 с.
21. *Клюшкіна О. Б.* Построение теории на основе качественных данных / О. Б. Клюшкіна // Социс. – 2000. – № 10. – С. 92–101.
22. *Жеребцов М. В.* Метод “Grounded theory” как метод качественного анализа данных / М. В. Жеребцов // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2004. – № 1. – С. 89–104.
23. *Кочубейник О. М.* Автентичність особистості у її життєвому світі: модули, процеси, статуси / О. М. Кочубейник. – К. : Вид-во пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 272 с.
24. *Балл Г. А.* “Психология” методологии: радиогуманистический взгляд / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 2011. – № 2. – С. 3–13.
25. *Кун Т.* Структура научных революций / Томас Кун // Структура научных революций : [пер. с англ.] / Томас Кун ; [сост. В. Ю. Кузнецов]. – М. : АСТ, 2003. – С. 9–268.
26. *Мазилев В. А.* Методология современной отечественной психологии / В. А. Мазилев // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 9–24.
27. *Воронова Е. Ю.* Полисистемный подход в исследовании научной школы / Е. Ю. Воронова // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее : материалы междунар. конф. по истории психологии “IV московские встречи”, 26–29 июня 2006 г. – М. : Ин-т психологии РАН, 2006. – С. 35–40.
28. *Московичи С.* Предпосылки объяснения в социальной психологии / С. Московичи // Социальная психология: саморефлексия маргинальности : Хрестоматия / РАН. ИНИОН ; Лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 213–248.
29. *Шихирев П. Н.* Современная социальная психология / П. Н. Шихирев. – М. : ИП РАН; КСП+; Деловая книга, 2000. – 448 с.
30. *Корнилова Т. В.* Означает ли свободная конкуренция идей отказ от критериев научности в психологии? / Т. В. Корнилова // Прогресс психологии: Критерии и признаки / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 111–125.

31. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 446 с.
32. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд. – М. : Прогресс, 1986. – 543 с.
33. Холодная М. А. Проблема духовного интеллекта (отклик на статью Г. В. Ожигановой “Психологические аспекты духовности. Ч. 1. Духовный интеллект” и на комментарии к ней А. А. Федорова) / М. А. Холодная // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 5. – С. 100.
34. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу. – М. : Рефл-бук, 1997. – 304 с.
35. Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики / В. И. Подшивалкина. – Кишинев : Центр. тип., 1997. – 352 с.
36. Онучин А. Н. “Новая парадигма” в социальной психологии / А. Н. Онучин // Методологічні та теоретичні проблеми психології: програмний конспективний довідник / Л. К. Велитченко, В. І. Подшивалкіна. – О. : Черкасов, 2009. – С. 174–181.
37. Джерджен К. Дж. Движение социального конструкционизма в современной психологии / К. Дж. Джерджен // Социальная психология: саморефлексия маргинальности : Хрестоматия / РАН. ИНИОН ; Лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 51–73.
38. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества / Т. Луман // Социо-Логос: Социология. Антропология. Метафизика. – М., 1991. – Вып. 1. Общество и сферы смысла. – С. 194–216.
39. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
40. Новиков А. М. Методология научного исследования / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М. : Книж. дом “ЛИБРОКОМ”, 2010. – 280 с.

Слюсаревский Н. Н. Методологические принципы разработки и критерии оценки социально-психологических теорий

Впервые в обобщенном виде описаны методологические принципы социально-психологического теоретизирования: принцип контекста, принцип преемственности, принцип “онтологической скромности”, принцип рефлексивности, принцип экономности (или экономичности), принцип обогащения доказательной базы теории, принцип открытости, принцип операциональной/технологической перспективы. Распространение этих принципов в научном дискурсе, по мнению автора, может способствовать разработке новых социально-психологических теорий, повышению их качества. Обосновано понятие “жизнеспособность теории”. Предложена система критериев оценивания социально-психологических теорий с точки зрения их жизнеспособности. Как основные в предложенной системе рассматриваются критерии эвристичности, интерпретационности, прогностичности, идеологичности, операционализированности и эстетичности.

Ключевые слова: социальная психология, теория, методологические принципы теоретизирования, жизнеспособность теории, критерии оценивания теорий.

Slyusarevsky M. M. Methodological development principles and assessment criteria for social psychological theories

In the paper the author provides an integrated description of methodological principles of social psychological theorizing, namely: a principle of context, a principle of genetic heredity, a principle of “ontological simplicity”, a principle of reflexivity, a principle of frugality (economical feasibility), a principle of enrichment of theory’s evidential base, a principle of openness, a principle of operational/technological perspective. The expansion of these principles in the scientific discourse, in author’s opinion, might facilitate the development of the new social psychological theories and improve their quality. The notion of “viability of the theory” is established. The system of assessment criteria for social psychological theories is proposed from the standpoint of their viability. The main criteria in the proposed system are considered to be the following: criteria of heuristicity, interpretativeness, prognosticity, ideologicity, operationalibility, aesthetic qualities.

Key words: social psychology, theory, methodological principles of theorizing, viability of the theory, assessment criteria for the theories.

© Слюсаревський М. М.

В. В. Жовтянська

**РОЗВИТОК ТЕОРЕТИЧНОГО ЗНАННЯ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

На матеріалі докторських дисертаційних досліджень розглянуто епістемологічні особливості сучасної української соціальної психології. Проаналізовано характер представлених у дисертаціях теоретичних узагальнень, методологічні засади розбудови досліджень та основні теоретичні здобутки. Виділено два базові принципи побудови теоретичних розробок у дисертаційних дослідженнях: принцип методологічного представлення і принцип теоретичного пояснення.

Ключові слова: теоретичне знання, соціальна психологія.

Проблема. З’ясувати епістемологічні особливості сучасної української соціальної психології нам допоможе аналіз тих теоретичних міркувань, у межах яких здійснюються узагальнення і концептуалізація її основних наукових здобутків. При цьому пропонуємо розглядати не лише досягнуті результати (теорії, концепції, погляди), а й сам характер наукового пошуку, який зумовлює їх появу і до певної міри визначає їхню специфіку. Зрозуміло, опрацювати весь генеральний масив цих робіт, усю джерельну базу, яка може містити зазначені напрацювання, у межах стислого огляду навряд чи можливо. Справді, це вимагає комплексного аналізу теоретичних здобутків, представлених у всій різноманітності текстових форм. На щастя, цього робити й не потрібно, оскільки ми ставили за мету визначити лише загальні тенденції, що характеризують розвиток сучасної української соціально-